

TÖKEZLEMENİN KÖKENİ ÜZERİNE

* Seyfullah TÜRKMEN

Özet

Bu yazıda tökezlemek kelimesinin kökeni üzerinde durulmaktadır. Kelimenin hangi ses ve anlam aşamalarından geçerek bugüne geldiği gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Bu konuda Türkçe “diz, göz, omuz” gibi ikili organ adlarından yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Köken bilimi, tök, tökezlemek

Abstract

This paper about the origin of the word “tökezlemek (to stumble)”. The phonological and semantical phases which this word passed in time is tried to explain. Concerning this topic, the names of organs which have two parts such as “diz (knee), göz (eye), and omuz (shoulder) are used.

Key words: Etymology, tök, tökezlemek

Dilde her kelimenin farklı bir hayat hikayesi vardır. Köken bilimi çalışmaları da aslında kelimelerin biyografisidir. Ancak kelimelerin biyografisini ortaya koymak, büyük bir emek ve bilginin ürünüdür. Tam “açıkladım” dediğimiz yerde aklımıza yeni soru işaretleri takılıyor. Yanılmanın, tökezleme ihtimalinin en yüksek olduğu alanlardan biri de köken bilimi çalışmaları olmalıdır. Bütün bunlara rağmen kelimelerin kökenlerini açıklamak adeta gizli bir hazine keşfetmenin sevincini yaşatmaktadır.

Bu alanın Türkiye’deki en önemli ismi Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*’nün “giriş” kısmında şunları söylemektedir: “Dil biliminin etimoloji adını verdiğimiz kolu başlangıçtan beri her yerde büyük bir ilgi görmüştür. Dil bilimi alanında çalışabilmek için uzman olmak gerekir. Özellikle

* Türk Dili Ve Edebiyatı Öğretmeni / KIRIKKALE

etimoloji alanında uzmanlığın ayrı bir yeri ve değeri vardır. Bu açık gerçeğe karşılık her çağda ve her yerde **amateur** ve **dilettante**'lerin en çok bu alana yöneldiklerine tanık oluyoruz (Eren, 1999; xii).

Dil bir yönüyle kültürü gösterdiği, onu kuşaktan kuşağa taşıyarak aktardığı için köken bilimi çalışmaları kültürle de yakından ilgilidir. Özellikle bu tür yazılar, dil-kültür ilişkisini ses, yapı, anlam, tarih vb. birçok açıdan göstermesi bakımından daha da önem kazanmaktadır. Türkçe bir kelimenin hangi kökten ve hangi bakış açısıyla türetildiğini bize köken bilimi çalışmaları gösterecektir. Bir kelimedenden hareketle Türk milletinin düşünce tarzı, olaylara bakış biçimi de ortaya konmaktadır.

Bu yazıda *tökezlemek* “1. Yürürken ayağı bir yere çarpıp sendelemek. 2. *mec.* Güçlük ve engellerle karşılaşmak (Türkçe Sözlük 1998; 2244). ” kelimesinin kökeni üzerinde durulmuştur. Türk insanı bu kelimeyi hangi kökten, hangi bakış açısıyla türetmiştir? Bu kelime Türk kültürüyle ilgili olarak bize neler söylemektedir? Bu sorular ışığında *tökezlemek* kelimesi köken bilimi bakımından incelenmeye çalışılmıştır.

Türkçe Sözlük'te sırasıyla *tökezleme*, *tökezlemek*, *tökezlenme*, *tökezlenmek*, *tökezmek* biçimleri bulunmaktadır. *Tökezlemek* biçimini izah ederken bize yol gösterecek olan *tökezmek* kelimesi, *Tarama Sözlüğü*'nde *tökezimek* “sürçmek, yürürken ayak bir şeye takılıp düşer gibi olmak (Dilçin 1983; 212)” biçiminde görülmektedir.

Tarama Sözlüğü'nde *tökezimek* kelimesinden bir önceki madde başı da *tök* “aşık kemiğinin tümsek yanı (Dilçin 1983; 212)” olarak kayıtlıdır. Bu *tök* maddesi uzun süre dikkatimizi çekmiştir. Bu yazının temel hareket noktası ve ağırlık merkezi işte bu *tök* kelimesidir. Yazımızda *tökezlemek* kelimesini *tök* kökü üzerine bina etmeye, iki biçim arasındaki yapı ve anlam bağına ortaya koymaya çalışacağız.

Lehce-i Osmani'de *tökezlemek* yerine onun halk ağzında iyice değişmiş biçimi olan *töksemek* “Tökezimek, kayıp aksamak, zelh, zelk, zelle, lugz, bir şeye çarpıp sürçmek, ta'assür, kevbe (Toparlı 2000; 385).” bulunmaktadır. *Töksemek* kelimesinin *tökezlemek* biçiminin farklı bir şekli olduğunu göstermek için Türkçedeki *z > s* değişimini ve kögüz > gögüs örneğini hatırlamak yeterlidir. Kelime *töküz* kökünden yine *-le* gibi isimden fiil yapan *-e* ile yapılmıştır. *Töksemek* de Türkçede bir *töküz* kelimesi olduğuna işaret etmektedir.

Tök kelimesi *Tarama sözlüğü*'ne *Burhan-ı Katı*'dan alınmış ve kelimenin geçtiği yer şu örnekle belirtilmiştir: “**pük**: Hamis, topuk kemiğinin, ki aşık tabir olunur, bir tarafına derler. Türkiide bir tarafına **alçı**, bir tarafına **kıt** ve bir tarafına **çik** ve bir tarafına **tök** derler (TS, cilt 5, s. 3843). ” Farça-Türkçe bir sözlük olan *Burhan-ı Katı* yeni harflere aktarılarak yayımlanmış ve ilgili yerde “tök” yerine “tük” okuyuşu tercih edilmiştir (*bk.* Öztürk vd. 2000; 610).

Bize göre “tük” yerine “tök” okumak daha doğru ve anlamlıdır. *Derleme Sözlüğü*'ndeki **tök I** “Aşığın tümsek yanı (cilt 10, s. 3978)” biçimi de bunu açıkça göstermektedir.

Tök kelimesinin bir isim kökü olduğu açıktır. *Tökezlemek* ise isim kökünden yapılmış bir fiildir. *Tök* ile *tökezlemek* yapısı arasında bir *töküz / tökez* biçiminin olduğu anlaşılmaktadır. Bunu hem *tökezlemek*, hem *töksemek*, hem de *tökezimek / tökezmek* biçimlerinden anlıyoruz.

Burada asıl üzerinde durulması gereken nokta *töküz / tökez* biçimidir. Bu kelime ile *tök* kökü arasında hangi anlam ve yapı bağı olduğunu ortaya koymak gerekmektedir. Türkçede ikili organ adları bu ilişkiyi ortaya çıkarmakta bize yardımcı olmaktadır. Bu ikili organ adlarını şöyle sıralamak mümkündür: ağız, *boğuz* > *boğaz*, *boynuz*, *diz*, *göğüz* > *göğüs*, *göz*, *omuz*, *yüz*.

Türkçede ikili organ adlarında ve *oğuz* (ok-u-z) gibi bazı kelimelerde kullanılan, ve sayılara gelerek *ikiz*, *üçüz* gibi kelimeler türeten bir *-z* eki bulunmaktadır. İşte *töküz / tökez* biçimi de *tök* kelimesinden bu *-z* ile türetilmiştir. Biz önce *töküz* (*tök-ü-z*: isim kökü, yardımcı ses, isimden isim yapım eki) biçimin oluştuğunu, daha sonra da *tökez* haline dönüştüğünü düşünmekteyiz. Bu konuda yine aynı yapıdaki *boğuz / boğaz* yapıları bize yol göstermektedir. Ayrıca *törü* > *töre* gelişmesi de dar seslerin genişleyebildiğini göstermesi açısından iyi bir örnektir.

Töküz kelimesine sözlüklerde rastlayamadık. Ancak *töküz*'ün iki ayağımızda da bulunan ve simetrik olarak birbirlerinin tam karşılarında yer alan, yürürken sık sık birbirine çarptığımız, bizi düşme, sendeleme durumlarıyla karşı karşıya getiren, ayak bileğimizin yanındaki içeriye doğru çıkık olan yuvarlak iki kemik olduğunu söylemek mümkündür. *Töküz* de ikili organ adlarımızdan biridir. Bu organımız tek tek ele ifade edildiğinde *tök*, ikisi birden söz konusu olunca *töküz* kelimesi kullanılmaktadır. Çünkü vücudumuzda bulunan diğer ikili organlar gibi bu iki kemik de özel bir isimle anılmış olmalıdır. Ancak diğer organlar gibi göz önünde olmadığı, çok dikkat çekmediği için bu kemiklerin isimleri de çok az kullanılmış ve zamanla unutulmuştur. Çünkü her dilde önce temel organlar hatırlanır ve bunların isimleri dilin ana temel kelimelerindedir. Çok önemli olmayan, dikkat çekmeyen organların isimleri dilin yan temel kelimelerindedir, hatırlanmaları daha uzun zaman alır (Doerfer 1981).

Bacak içlerine doğru çıkık olması dolayısıyla bu iki *tök* yürüme anında bazen birbirine çarpılmaktadır. İşte iki *tök*'ün birbirine çarpması *tökezimek / tökezlemek* biçiminde ifade edilmiştir. *Tarama Sözlüğü*'nde sadece *tökezimek* kelimesinin yer alması, *tökezlemek* biçimine rastlanmaması *tökezimek kelimesinin* daha eski olduğunu göstermektedir. *Türkçe Sözlük*'te ise *tökezlemek* geçmekte, *tökezmek* biçiminin yanına *hkk.* kısaltması konularak bu biçimin halk ağzında kullanıldığı, kelimenin standart biçiminin *tökezlemek* olduğu belirtilmiştir (Türkçe Sözlük 1998; 2244).

Tökezlemek kelimesi *hevesimek* / *heveslenmek* (heves-i-mek / heves-lenmek: isim kökü, isimden fiil yapım eki, fiilden isim yapım eki, mastar eki) ile aynı yapıdadır. Yine aynı şekilde *Tarama Sözlüğü*'nde sadece *hevesimek* (Dilçin 1983; 107) var, *heveslenmek* yoktur. Bunlar bize *-le* eki ile görülen biçimlerin daha yeni, *-i* ekli yapıların daha eski olduğunu göstermektedir. Bu iki ek aynı işleve sahip olduğu için birbiriyle aynı yapı ve anlamda kelimeler türetmiştir.

Buna göre *tökezimek* / *tökezlemek* kelimesi için şöyle bir gelişme süreci düşünülebilir: *töküzüme* > *tökezimek* > *tökezlemek*. Bu gelişmede *-i* ekiyle türetilen eski biçimlerin gözden düşerek kaybolması, *-le* ekinin daha da yaygınlık kazanarak bu tür yapıları etkilemesi söz konusudur.

Tök ile başladığımız yolculuk şimdilik *tökezimek* üzerinden *tökezlemek* noktasında sona ermektedir. “Eğer *tökezleyip* bir hata yapmamışsak” bu yazıyla Türkçe ikili organ adlarına bir yenisi daha eklenmiş olacaktır: *töküz*.

Başlangıçta sadece “iki *tök* (aşık kemiğinin tümsek yanı)ün birbirine çarpması sebebiyle oluşan sendeleme” anlamında kullanıldığını tahmin ettiğimiz *tökezlemek* kelimesinin bu çıkış anlamı unutulmuş kelimenin ilk anlamında bir genişleme meydana gelmiş ve bugün kelime “Yürürken ayağı (herhangi) bir yere çarpıp sendelemek (Türkçe Sözlük , 1998; 2244). ” anlamını kazanmıştır. Ayrıca kelime zaman içinde “*mec.* güçlük ve engellerle karşılaşmak (Türkçe Sözlük, 1998; 2244)” ve binicilik terimi olarak “atın düşmesine sebep olan yanlış ayak atış (Tuğlacı 1983; 2895)” şeklinde başka bir anlam da yüklenmiştir.

KAYNAKLAR

- Derleme Sözlüğü**, 1978; TDK Yay., 10. Cilt, Ankara
Dilçin, Cem 1983; *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
Doerfer, Gerard 1981; “Temel Kelimeler Ve Altay Dilleri Sorunu”, *TDAY Belleten*, TDK Yay., Ankara.
Eren, Hasan 1999; *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
Öztürk, Mürsel-Derya Örs 2000; *Burhan-ı Katı*, TDK yay., Ankara.
Türkçe Sözlük, 1998, TDK Yay., Ankara.
Tarama Sözlüğü, 1971; TDK Yay., 5. Cilt, Ankara.
Toparlı, Recep 2000; *Lehce-i Osmani*, TDK Yay., Ankara.
Tuğlacı, Pars 1983; *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, Cem Yay., 9. Cilt, 7. Baskı, İstanbul.